

Kun työläinen vaurastui

Kertomuksia toisen maailmansodan jälkeisestä kehityksestä

Johdanto

Toisen maailmansodan jälkeisen yhteiskunnallisen kuvaston keskiöön on usein nostettu vaurauden käsite sekä ajatus, että sodan kauhujen ja jälleenrakennuskauden niukkuuden jälkeen länsimaissa elettiin yltäkylläisyyden aikaa. Tietyiltä osin yltäkylläisyyden tematiikka suhteessa entiseen on pysynyt kertomakuvaston keskiössä aina näihin päiviin asti. Tässä katsausartikkelissa käydään läpi, mistä elementeistä toisen maailmansodan jälkeinen työväenluokan suuri, sosioekonomisen aseman muutokseen manifestoituva kertomus on rakentunut.¹ Teksti perustuu aikaisempaan tutkimukseen ja siellä esiin nousseen vaikutusvaltaisen aikalaiskeskustelun analyysiin. ”Työväenluokka” määritellään artikkelissa perinteiseksi teollisuustyöväestöksi, niin sanotuksi sinikaulustyöntekijöiksi.² Tarkastelukohteena on siis teollisuusyhteiskunnan keskeisen toimijan, ”duunarin”, asettuminen yhteiskunnallisten kertomusten keskiöön. ”Vaurauden” käsite liitetään tekstissä ensisijaisesti materiaaliseen hyvinvointiin ja turvattuun sosioekonomiseen asemaan.

Artikkelin tavoitteena on tunnistaa yhteiskunnallisia valtakertomuksia (*master narrative*), joiden on katsottu vaikuttaneen vahvasti länsimaiseen kertomakuvastoon niin julkisten keskustelujen kentillä kuin myös median kautta suodattun yksilöllisen itseymmärryksen osalta. Toisena tavoitteena on ollut suhteuttaa

valtakertomukset niitä haastaviin vastakertomuksiin (*counter narrative*). Valtakertomukset ovat kulttuurin syväkerroksiin koodattuja, osin tiedostamattomia ajattelutapoja, jotka tarinallistuvat usein vasta vahvan vastakertomuksen tai jälkikäteen tuotetun historiankirjoituksen kautta. Vastakertomus on hegemonisia käsityksiä kyseenalaistavaa, usein piilotettua sortoa ja epäoikeudenmukaisuutta paljastavaa tarinankerrontaa.³ Vaurauden valtakertomus onkin alati yhteydessä köyhyyden ja erilaisten luokkakonfliktien vastakertomuksiin. Työväenluokan ”suuri kertomus” on yhdistelmä vaikutusvaltaisia valta- sekä vastakertomuksia. Artikkelin alussa katse suunnataan yleisellä tasolla länsimaihin, jonka jälkeen tarkastelukohteena on Suomi. Teoksen toisen toimittajan roolissa olen pyrkinyt nostamaan tekstissä esiin myös kokoomateoksen muiden kirjoittajien käsittelemiä aihekokonaisuuksia.

Länsimainen työläinen aallonharjalta kohti pohjaa

Toisen maailmansodan jälkeistä kolmen vuosikymmenen ajanjaksoa on kutsuttu länsimaisen teollisuuskapitalismin kultaajaksi. Aikakauden merkittäväksi, arkikokemuksen tasolla havaittavaksi ilmiöksi nousi sinikaulustyöväestön suhteellinen vaurastuminen Yhdysvalloissa 1940-luvulla ja Euroopassa hiljalleen 1950-luvulla jälleenrakennuskauden jälkeen.⁴ 1950-luvun lopulla yhdysvaltalainen ekonomisti J. K. Galbraith kirjoitti kuin julistuksena uuden aikakauden alkamisesta, että köyhyyttä ”ei enää voida pitää yleisenä ja mittasuhteiltaan valtavana vitsauksena maailmassa, jossa teollisuustyöläisen viikkoansio on sata dollaria ja perheen keskiansio 7 436 dollaria”.⁵ Lainaus on Galbraithin alun perin vuonna 1958 ilmestyneestä teoksesta *Affluent Society* (”vaurauden yhteiskunta”). Galbraithin totesi myöhemmin julkisen ja yksityisen kulutuksen problematiikkaa käsittelevän teoksensa otsikon ”kalskahtavan kuivalta”.⁶ Vuosikymmenen vaihteen mediakenttä ei kuitenkaan pitänyt otsikkoa kuivana vaan nosti käsitteen aikakautta määrittelevän valtakertomuksen keskiöön.

Käsite jäi elämään myös myöhemmän historiankirjoituksen kaanoniin.⁷ Samoihin aikoihin Iso-Britanniassa pääministeri Harold Macmillan lausui poliittisen retoriikan historiaan jääneen lauseensa ”most of our people have never had it so good” – suurimmalla osalla teistä ei ole koskaan mennyt näin hyvin.⁸

1950-luvun loppuun mennessä jälleenrakennuskauden jälkeiselle ajalle tunnistettiin länttä yhdistävä kertomus vaurastumisesta. Kertomus suhteutettiin sekä menneeseen että kylmän sodan vastapooliin, reaaliosialismiin. Vielä 1959 Neuvostoliiton johtaja Nikita Hruštšev ja Yhdysvaltojen silloinen varapresidentti Richard Nixon kiistelivät paljon julkisuutta saaneessa ”keittiöväittelyssä” (*kitchen debate*) verrattain tasavertaisina, kumpi supervalta tuotti enemmän todellista hyvinvointia kansalaisilleen. Länsimaiden näkökulmasta kiistan voitti lopulta Nixon. Jo 1960-luvulla oli selvää, että reaaliosialismi ei tarjonnut todellista haastetta länsimaiselle elämäntyyliin.⁹ Lännen kulutushyödykkeet ja uudet puutarhakaupunginosat sekä rauhalliset omakotitalovaltaiset lähiöt ostoskeskuksineen näyttivät luovan raamin modernin palkkatyöläisen ideaalille tavalle elää.¹⁰

1950–60-lukujen vaihteessa vauraus kiehtoi myös sosiologeja ja muita julkisia keskustelijoita. He joko hyväksyivät Galbraithin käsitteen aikakauden kuvana tai kyseenalaistivat ajatuksen yhteiskunnasta, jossa ”köyhyys ei ole enää valtava vitsaus”. Erittäin Iso-Britanniassa ja Yhdysvalloissa nousi suosioon teoria keskiluokkaistumisesta (*embourgeoisement thesis*).¹¹ Aikansa julkkissosiologi Ferdynand Zweig näki teknologisten innovaatioiden, sosiaalipolitiikan, täystyöllisyyden ja näistä johdetun elintason kasvun lopulta sulauttavan ammattitaitoisen työväenluokan ja keskiluokan yhteen. Tällöin yhteiskuntaluokan käsite ei enää sosioekonomisena entiteettinä juurikaan vaikuttanut yksilöiden asemoitumiseen arkisen toiminnan kentille, vaan luokkerot supistuivat pelkästään ”harmittomiksi” kulttuuri- ja makutottumuksiksi.¹² Zweig nosti tutkimuksensa keskiöön ajatuksen ”vauraasta työläisestä” (*affluent worker*). Käsite viittaa elintasaan parantaneeseen teollisuustyöväestöön, joka on muuttanut uusiin lähiöihin ja puutarhakaupunkeihin sekä päässyt kiinni

moderniin kulutuskulttuuriin – johonkin, jota brittiläiset kulttuurintutkijat Raymond Williams ja Richard Hoggart etunenässä kauhistelivat 1950-luvun lopussa. Heille vaurastuvan työväenluokan integroituminen amerikkalaistyyliiseen kulutusyhteiskuntaan tarkoitti perinteisen solidaarisuuteen ja kollektiiviin perustuvan luokkakulttuurin katoamista massakulttuurin paineessa.¹³ Seuraavan vuosikymmenen aikana Marxin oppeja soveltanut, muun muassa edellä mainitusta brittiläisestä kulttuurintutkimuksesta, saksalaisesta Frankfurtin koulukunnasta sekä filosofi Herbert Marcusen ajatuksista inspiroitunut kulutuskritiikki nousi opiskelijapiirien mutta ei niinkään sinikaulustyöväestön suosioon.

1960-luvun alussa Yhdysvalloissa demokraattiseksi sosialistiksi itseään kutsunut Michael Harrington julkaisi vaikutusvaltaisen vastakertomuksen vaurauden valtakertomukselle. Teoksessaan *The Other America* (1962) Harrington kyseenalaisti väitteen, että massaköyhyys olisi kadonnut supervallan todellisuudesta. Harringtonin Yhdysvalloissa köyhyyttä löytyi lähes kaikkialta valkoisen ammatillisesti järjestäytyneen työväenluokan ja keskiluokan ulkopuolelta.¹⁴ Samaan aikaan myös Britanniassa korostettiin, että toisen maailmansodan jälkeen pystytetyt hyvinvointivaltion (*welfare state*) rakenteet eivät olleet poistaneet köyhyyttä, vaan suhteellinen köyhyys oli jopa kasvanut huolimatta talouskasvusta ja laajenevasta sosiaalipolitiikasta.¹⁵ Euroopassa ja Pohjois-Amerikassa 1960-luvusta tuli osin marginalisoitujen, köyhien, rodullistettujen, syrjittyjen tai muuten unohdettujen vuosikymmenen, kun erilaiset sosiaaliset yhdistykset, joukkoliikkeet ja aktivistit nostivat esiin vaurauden varjoihin jäävää eriarvoisuutta niin lännessä kuin globaalissa etelässäkin.

Vuosikymmenen kuluessa keskustelu vauraudesta ja sen varjoista saavutti lopulta läntisen Euroopan periferiatkin – muun muassa Suomen ja eteläisen Italian. Vahva talouskasvu loi kuvastoa vaurastuvasta työväenluokasta kaikkialla lännessä. Tällöin keskiluokkaistumisteesistä kiinnostui myös brittisosialogi John Goldthorpea kumppaneineen. *The Affluent Worker Study* haastoi keskiluokkaistumisteesiä ja tarjosi sen tilalle teoriaa lähenymisestä (*convergence*). Goldthorpen mukaan ammattitaitoiset

työläiset ja alempi keskiluokka eivät sulautuneet kulttuurisina, taloudellisina ja sosiaalisina entiteetteinä yhteen vaan ainoastaan lähentyivät toisiaan ennen kaikkea elämäntyylien privatisoitumisen eli kotikeskeisyyden kontekstissa. Vaikka perhe-elämä ja televisio saattoivat syrjäyttää työväenluokkaisen kollektiivisen kulttuuriperinteen, Goldthorpen työväenluokka oli edelleen niin sosioekonomisesti kuin kulttuurillisestikin tunnistettava, omaehtoinen yhteiskuntaluokka.¹⁶ Suhteellinen vaurastuminen ei ollut hävittänyt kaikkia luokkakulttuurin piirteitä.

1960–70-lukujen vaihteessa julkisessa keskustelussa keskiluokkaistumisteessin syrjäytti työväenluokkaan liitetty kiivas poliittinen aktivismi, 1960-luvun lopulla alkaneet laajat lakko-liikkeet ympäri länttä sekä erityisesti Yhdysvalloissa esiin nousut ajatus työväenluokkaisesta konservatismista (*working class conservatism*)¹⁷. Vuodesta 1968 alkaneet lakkoallot niin Italiassa, Ranskassa kuin Yhdysvalloissakin tuottivat kuvaa työväenluokasta, joka näki elintasonsa kohoamisesta huolimatta olevan epätydyttävässä yhteiskunnallisessa asemassa. Lakkoihin osallistui merkittävän suuria määriä työläisiä, ja aikakautta onkin pidetty länsimaaisessa kuvastossa yhtenä vilkkaimmista työtaistelujoukoista.¹⁸ Työväenluokkaan liitetty konservatismi taas loi railoa uusvasemmistolaisen radikalismien – niin sanotun 60-lukulaisuuden – ja keskiryhmien ”ahkeran ja säädylisen” elämäntyylin välille. Vuonna 1969 presidentinvalan vannonut Richard Nixon määritteli keskiryhmät ”hiljaiseksi enemmistöksi” (*silent majority*), jonka elämäntyyliä aikakauden radikaalit uhkasivat. Samaan aikaan itsenäisenä ehdokkaana vuoden 1968 presidenttikisaan osallistunut, entinen Alabaman demokraattikuvernööri George Wallace istutti modernin populismin siemeniä työväenluokan kokemuspiiriin korostaen kampanjassaan osaltaan teollisuustyöväestön oikeuksia ja rasistiseksi katsotun ”rotuerottelun” (*racial segregation*) jatkamisen tärkeyttä.¹⁹ Nixonin ja Wallacen tietoinen luokkakonfliktihakuisuus ryöpsähti väkivaltaiseksi esimerkiksi New Yorkin kaupungissa vuonna 1970, jolloin ammattiliittojen tukemat ”isänmaalliset” rakennustyöläisjoukot järjestivät väkivaltaiseksi muuttuneen vastamielenosoituksen Vietnamin

sotaa vastustavalle opiskelijamielenosoitukselle (*hard-hat riots*²⁰). Tapahtumassa sinikaulustyöläiset hyökkäsivät rauhanomaisten nuorien protestojien kimppuun. Nixonin esiin nostama kuilu uusvasemmistolaisuuden ja perinteisen työväenluokan välillä alkoi hiljalleen levetä.²¹

Jos työväenluokkainen konservatismi poliittisena ilmiönä jäi pysyvästi länsimaiseen kertomakuvastoon, joutui lakkoherkkä ja poliittisesti aktiivinen työväenliike puolustuskannalle 1970-luvun puolessavälissä. Ammattitaitoisen työväenluokan ja vaurauden suhde kriisiytyi vuonna 1973 alkaneen ensimmäisen öljykriisin seurauksena. Kiihtyvä teollisten työpaikkojen siirtyminen halvemman palkkatason maihin tai katoaminen kokonaan loi tilaa uudentalaiselle yhteiskunnalliselle asemoitumiselle. Erityisesti angloamerikkalaisessa maailmassa julkinen keskustelu kääntyi lakkoherkkiä aloja vastaan. Britanniassa tabloidilehdistön ”Tyytymättömyyden talveksi” (*winter of discontent*) nimeämä lakkosuma vuodenvaihteessa 1978–1979 petasi tietä konservatiivi Margaret Thatcherin voitolle parlamenttivaaleissa alkuvuodesta 1979.²² Samana vuonna ranskalainen taloustieteilijä Jean Fourastié popularisoi ajatuksen ”kolmesta kunniakkaasta vuosikymmenestä” (*les trente glorieuses*) – vaurauden aikakaudesta, joka alkoi 1940-luvun puolestavälistä ja päättyi 1970-luvun puoleenväliin.²³ Viimeistään tällöin nostalginen kertomus niin kulttuurillisesti kuin taloudellisestikin menetetyistä kulta-ajasta alkoi iskostua länsimaalaiseen tajuntaan.²⁴ Yhdysvalloissa talouden stagflaatio ja huomattavat irtisanomisuutiset esimerkiksi Keskilännessä sijainneen Youngstownin terästeollisuudessa (*Youngstown’s Black Monday*)²⁵ loivat kuvaa pessimismin aikakaudesta, joka eskaloitui poliittisesti republikaani Ronald Reaganin valintaan – osaltaan demokraattipresidentti Jimmy Carteriin pettyneen työväenluokan äänillä – presidentiksi vuonna 1980.²⁶

1980-luvulla teollisuustyöväestön valtakertomuksen keskiössä ei ollut enää vaurastuminen. Sen korvasivat näivettyminen ja deindustrialisaation käsite.²⁷ Tällöin ”toisen Amerikan” vuosikymmeniä aiemmin vaurauden varjoista paljastanut Michael

Harrington tarttui uudenlaisen köyhyyden tematiikkaan, teollisuustyöläisen tragediaan:

Ensimmäinen, ja ehkäpä dramaattisin uusi ryhmä on järjestäytyneet sinikaulustyöläiset. Heistä moni, neljänkymmenen tai viidenkymmenen vuoden iässä, on menettänyt työnsä tehtaan sulkemisen takia. Kolme tai neljä vuotta sitten he ansaitsivat 30 000 tai 40 000 dollaria vuodessa ja silti tänä päivänä he joutuvat kysymään itseltään ikävän kysymyksen: kuka haluaa palkata neljäviisikymmentävuotiaan entisen metallityöntekijän? Jos keskustellet heidän kanssaan, he sanovat olevansa keskiluokkaa. He ostivat aikanaan ajatuksen amerikkalaisesta unelmasta, he uskoivat onnistuneensa. Yhtäkkiä nämä ylpeät ihmiset ovat työtä vailla, he huomaavat olevansa työväentalolla [union hall] jonottamassa ruoka-apua. Monille näistä työläisistä tehtaan sulkeminen ei tarkoittanut vain työpaikkojen häviämistä, se tarkoitti myös heidän omistusasuntojensa – heidän merkittävimmän investointinsa – arvon järkyttävää laskua. Kuka tällä hetkellä haluaa ostaa talon Keysportin kaupungista Pennsylvaniasta? Ei kukaan! [...] Näistä työläisistä kaikki eivät ajaudu köyhyyteen, mutta merkittävä määrä ajautuu. Tämä on jotain uutta amerikkalaisessa yhteiskunnassa. Ihmiset, jotka ovat olleet Amerikan yhdistyneiden terästyöntekijöiden tai Amerikan yhdistyneiden autotyöntekijöiden jäseniä, joutuvat nyt pelkäämään köyhtymistä.²⁸

Harrington sanallisti länsimaisen vaurastuneen työväenluokan aseman muutoksen. Keskipalkkaisten teollisuustyöpaikkojen katoaminen 1970-luvun puolestavälistä lähtien ja jälkiteollisen yhteiskunnan (*post-industrial society*) eetoksen mukaiset panostukset korkeanosaamisen työtehtäviin kyseenalaistivat ajatuksen alati laajenevasta kansanvauraudesta.²⁹ Taantuvien teollisuuspaikkakuntien verotulojen ja työpaikkaintensiivisyyden laskiessa myös työväenluokan kiinteän omaisuuden arvo laski erityisesti ”väärässä paikassa” sijaitsevan omistusasunnon osalta. Ajan hen- gen muutos oli selkeästi havaittavissa. Kun vielä 1960-luvulla Harringtonin köyhyysretoriikka oli vaikuttanut presidentti John F. Kennedyn ja presidentti Lyndon B. Johnsonin sosiaalipoliittiseen ajatteluun, ei Harringtonin Reaganin leikkauspolitiikkaa

kritisoinut teos *The New American Poverty* (1984) enää herättänyt suurempaa julkista kiinnostusta.³⁰

Yhdysvaltojen keskilännessä taloudellisesti taantuvia alueita alettiin kutsua ruostevyöhykkeeksi (*rust belt*), joka käsitteenä iskostui työväenluokan kertomukseen.³¹ Myös edelleen suuret työläisjoukot, jotka saivat pitää keskituloiset työnsä, joutuivat tottumaan epävarmuuteen sekä työsuhde-etujen heikkenemiseen. Työttömiksi jääneiden näkökulmasta työmarkkinat taas olivat suurelta osin epähoukuttelevat. Uudet hyväpalkkaiset työt vaativat spesifiä koulutusta, kun taas peruskoulupohjaiset työpaiikat syntyivät suurelta osin matalapalkkaisille palvelualoille. Positiivisena ilmiönä pidettyä meritokratiaa – koulutuksen kautta mahdollistuvaa luokkanousua – alettiin pitää osin ongelmallisena. Mitä tapahtui heille, jotka eivät onnistuneet niin sanotussa luokkanousussa?³² Alkoi näyttää, että suhteellinen vauraus karttoi korkeakouluttamattomia. 1980-luvulla Länsi-Saksassa puhuttiin ”kahden kolmanneksen yhteiskunnasta” (*Zwei-Drittel-Gesellschaft*), jossa kaksi kolmasosaa kansasta pääsi käsiksi moderniin kokoaikatyön ja aktiivisen vapaa-ajan täyttämään elämäntyyliin, kun taas yhden kolmasosan vähemmistö ei koskaan integroitunut työelämään. He jäivät elämään pätkätöiden ja tulonsiirtojen varaan. Ajatus oli ylipessimistinen mutta antoi kuitenkin kuvaa jälkiteollisen yhteiskunnan koetuista realiteeteista.³³

Työväenluokan taloudellisten reunaehtojen muutos loi tilaa uudenlaiselle politiikalle. Vielä 1960-luvulla John Goldthorpe työryhmineen oli tullut tulokseen, että omistavaan luokkaan noussut työläinen ei hylännyt työväenpuoluetta sosioekonomisen aseman muuttuessa, vaikka syyt äänestää puoluetta olivatkin saattaneet muuttua.³⁴ Kuitenkin Ranskassa, Isossa-Britanniassa ja Yhdysvalloissa arvoliberaaliin ja koulutuskeskeiseen politiikkaan itsensä asemoivat keskustavasemmistolaiset puolueet alkoivat hiljalleen menettää työväenluokkaista kannatuspohjaansa.³⁵ Britanniassa Thatcher ja Yhdysvalloissa Reagan saivat huomattavaa henkilökohtaista kannatusta taloudellisesti kipuilevan, arvoiltaan konservatiiveihin kallistuvan teollisuustyöväestön parista.³⁶ Suoranainen työväenluokkainen kapina nähtiin Ranskassa vuo-

den 1984 Euroopan parlamentin vaaleissa, jolloin Jean-Marie Le Penin johtama laitoikeistolainen Kansallinen rintama (*front national*) sai yli kaksi miljoonaa ääntä suurelta osin sosioekonomisesti taantuvien teollisuustajajamien väestöltä. Le Penin maa-hanmuutto- ja eliittikritiikki sai vastakaikua erityisesti perinteisen työväenluokan syvistä riveistä.³⁷ George Wallacen jälkeen Le Pen nousi länsimaisen populismin kasvoiksi.

1980-luvun rytminvaihdoksen jälkijäritykset ulottuivat aina 2000-luvulle asti. Keskipalkkaisten teollisten työpaikkojen häviäminen jatkuu yhä. Entisten teollisuustajajamien työttömät sekä edelleen tehtaissa, rakennustyömailla ja logistiikan parissa työskentelevä matalasti koulutettu työväestö on äänestänyt runsain mitoin oikeistolaisia tai ”populistisia” puolueita vasemmistopuolueiden kerätessä äänet hyvätuloisilta tietotyöläisiltä.³⁸ Voidaan todeta, ettei perinteinen työväenluokka kulkenut kohti keskiluokkaa vaan se on yhä edelleen pysynyt omanlaisena taloudellisenä, sosiaalisena sekä kulttuurisena entiteettinä.

2000-luvulla teollisuuden ja sitä vastaavien työpaikkojen työläiset ovat suhteellisesti vauraita, mutta samalla kehitys on vienyt kohti polarisaatiota. Huonopalkkaisten palveluammattien ja hyväpalkkaisten asiantuntijatehtävien välistä on kadonnut merkittävästi keskipalkkaisia töitä, jotka ennen mahdollistivat ”amerikkalaisen unelman” (*American dream*) – unelman, jonka mukaan jokainen ahkera kansalainen voi saada itselleen tiettyyn rajaan asti materiaalisesti tasa-arvoisen ja turvatun yhteiskunnallisen aseman.³⁹ Voikin väittää, että erityisesti palveluvaltainen Yhdysvallat on palannut tuloerojen osalta ajassa osin sata vuotta taaksepäin. Jos 1900-luvun alun palveluväelle nousu omistavaan luokkaan ei ollut mahdollista ahkeran työn avulla (ks. Fanny Reinikan artikkeli), ei mahdollisuudet ole kovin suuret myöskään 2020-luvun pikaruokatyöläiselle.

Suomalainen työväenluokka ryyysistä rikkauksiin – ja hieman takaisin

Toisen maailmansodan jälkeistä kertomusta Suomesta on mahdollista tarkastella yllä esitetyn länsimaisen suuren kertomuksen raameissa. Suomalaisen työväenluokan vaurastuminen kytkeytyy jopa voimakkaammin kuin muualla länsimaissa – ehkä Italiaa lukuun ottamatta⁴⁰ – yhteiskunnan nopeaan rakennemuutokseen: maaseutu-yhteiskunnan yhtäkkiseen muuttumiseen teollisuus- ja palveluyhteiskunnaksi. Suuri suomalainen rytminvaihdos tapahtui vasta 1960-luvulla suurvaltojen kiihkeän vaurastumiskeskustelun jälkeen.

Suomessa työväenluokan ja suhteellisen köyhyyden suhde tosin alkoi rakoilla heti sotien jälkeen, jolloin muun muassa sotakorvausteollisuus loi runsaasti uusia keskipalkkaisia työtehtäviä. Suomalaista vaurastumisen tarinaa kuitenkin hillitsi jälleenrakennuskauden politiikka jakaa maata evakoille ja rintamamiehille ympäri Suomen (ks. Mikko Rapon artikkeli). Suomi oli harvoja länsimaita, joissa pienviljelyn osuus kasvoi 1940-luvun lopulla. Merkittävä osa tulevasta vaurastuvasta työväestöstä syntyi maaseutuolosuhteisiin puolittaiseen omavaraistalouteen. 1950-luvulta lähtien alati kiihtyvä muuttoliike teki Suomesta kuitenkin lopulta kaupunkien ja kaupunkimaisten taajamien yhteiskunnan.

Vuonna 1967 sosiologi Jouko Siipi totesi Suomen olevan nyt ”kansainvälisesti mitattuna hyvinvointivaltio”.⁴¹ Siiven näkemyksen mukaan Suomi tosin oli kuulunut maailman rikkaimpien valtioiden joukkoon jo 1950-luvulta asti. Tätä suomalaiset itse eivät hänen mukaansa tiedostaneet: ”Suomi oli siirtynyt selvästi maailman rikkaiden kansakuntien joukkoon. Tulos oli yllätys suomalaisille itselleen. Tähän saakkahan he olivat tottuneet ruikuttamaan köyhyyttään.”⁴² Samaan aikaan Suomessa alkoi yksi Euroopan rauhan ajan kiihkeimmistä muuttoaalloista, kun sadattuhannet maaseuduilla kasvaneet nuoret ja osa heidän vanhemmistaan suuntasivat kannattamattomilta pientiloilta kohti taajamia teollisuuden, palvelusektorin sekä opiskeluiden pariin.

Suomalainen kansallisvarallisuus – pientila – menetti rahallisen arvonsa lukuun ottamatta kesämökeiksi sopivia järvenrantatontteja.⁴³ Vuoden 1922 Lex Kalliosta alkanut aikakausi, jonka yhtenä perustoimijana oli omistavaan luokkaan kuuluva itsenäinen pienviljelijä (ks. Anna Warsellin artikkeli), oli tulossa päätökseen. Uuden vuosituhannen vaihteessa pienviljelijätaustaiset maanviljelijät ovat Suomesta lähes tyystin kadonneet.⁴⁴

1970-luvulla suomalaiset olivat siirtyneet maatiloilta taajamiin tai ulkomaille. Oli aika uudelle suomalaiselle kansallisidentiteetille. 1960-luvun alussa Pekka Kuusen *60-luvun sosiaalipolitiikka* -teoksessa (1961) visioima edistykseen mantra läpäisi yhteiskuntakehityksen.⁴⁵ Toisaalta Suomen Maaseudun Puolueeseen (SMP) manifestoitunut protesti vuosikymmenen vaihteessa nosti pienviljelijän elämäntavan vielä kerran suomalaisen julkisen keskustelun keskiöön johtajatuksenaan puolueen perustaneen Veikko Vennamon nixonilaista hiljaista enemmistöä muistuttava slogan ”unohdettu kansa”.⁴⁶ 1970-luvulla nopeasti teollisuus- ja palveluyhteiskunnaksi muuttuneessa yhteiskunnassa alkoi kuulua yleislänsimaalaista keskiluokkaistumisteesiä muistuttavia puheenvuoroja. Kuvaavaa oli, että vuonna 1979 jopa laitasemmistolaisten kansandemokraattien katsottiin ottavan liittokokouksessaan ”pari askelta oikealle” houkutellakseen toimihenkilöitä ja ”porvarillistunutta” työväkeä taakseen.⁴⁷

1970-luku oli suomalaisessa kontekstissa kaksijakoinen vuosikymmen. Toisaalta vuosikymmenen vaihteen suuren murroksen jälkeen yhteiskunta asettui aloilleen muuttuen kokonaisvaltaisesti palkkatyöyhteiskunnaksi. Ajoittain kaaosmaiseksi kuvatun ”maaltapaan” lopputulos oli lopulta varsin seesteinen yhteiskunta, vaikka esimerkiksi aikakauden kaunokirjallisuus toisin väittikin.⁴⁸ Uuskaupunkilaiset löysivät paikkansa työelämästä sekä opiskelujen parista.⁴⁹ 1970-luku oli kokonaisvaltaisesti palkkatyöläismassojen – työväenluokan ja alemman keskiluokan/toimihenkilöiden – vuosikymmenen niin ammatillisen järjestäytymisen, varallisuuden kasvun kuin työolojen paranemisen kontekstissa.⁵⁰ Lähiörakentamisen lisäksi kantakaupungeissa vanhat ja heikkokuntoiset, ikääntyneen työväenluokan asuttamat puu-

talokorttelit purettiin, ja tilalle rakennettiin moderneja kerrostaloja keskituloisille palkkatyöläisjoukoille (ks. Hannele Kuitusen artikkeli).⁵¹ Näin yhä useampi keskituloinen pystyi toteuttamaan pragmaattisen unelman runsasneliöisen kerrostalo- tai rivitalo-osakkeen hankkimisesta taajamasta. Vuosikymmenen valtakertomukseksi nousi palkkatyöläisyyden ideaali ja tehokkuuden yhteiskunta, jota haastoivat nostalgiset kuvaukset kantakaupunkien entisten puutalokorttelien yhteisöllisyydestä tai maaseudun luonnonläheisestä, menetetystä elämäntyylisestä.

Aikakauden toinen kuva oli ankara taantuma, joka alkoi ensimmäisen öljykriisin jälkijäristyksenä vuoden 1976 paikkeilla. Taantumakausi hätätilahallituksineen loi muiden länsimaiden tapaan apatiamielialaa, mutta lopulta Suomessa kriisiaika oli suhteellisen lyhyt ajanjakso. Pysyviksi ilmiöiksi taantumakaudelta jäivät elinkeinorakenteen kiihtyvä murros sekä työttömyys, joka ei ole tilastollisesti mitattuna laskenut vuoden 1976 jälkeen kuin hetkellisesti alle sadantuhannen hengen.⁵² Muun muassa jalkine- ja tekstiiliteollisuus alkoivat hiljalleen siirtyä pois Suomesta. Tosin teollisuustyöväestön absoluuttinen kasvu oli katkennut jo ennen taantumaa vuoteen 1974.⁵³ Taantumakauden on tulkittu synnyttäneen modernin suomalaisen konsensuspolitiikan eli niin sanotun ”Korpilahden hengen”. Kalevi Sorsan johtamasta sosialidemokraattisesta puolueesta tuli vahvasti elvytykseen uskova palkansaajien puolue, joka nautti kannatuksesta niin työväenluokan kuin toimihenkilöiden parissa. Voi sanoa, että puolue irrottautui luokkapuheesta muuttuen samalla palkansaajien yleispuolueeksi sekä valtakertomuksen määrittelijäksi.⁵⁴

1980-luvulle mentäessä suomalainen työläinen oli säästynyt useaa länsimaata riivanneelta suurtyöttömyydeltä, ja yhteiskunnalliset erot olivat historiallisesti katsottuna pienimmillään sekä tulo- ja koulutuseroilla mitattuna että kokemuksen tasolla.⁵⁵ Aikakauden murroksesta kertoo sekin, että Suomen Kommunistisen Puolueen (SKP) puheenjohtaja Aarne Saarinen maalasi vuonna 1979 kuvaa suomalaisesta työläisestä, jota määritteli ensisijaisesti vaurastumisen kokemus:

Työväenluokka on porvarillistunut. Se tavoittelee asuntoa, autoa, televisiota, stereolaitteita, kesämökkiä ja venettä, liikkuu massoit-tain maalla, merellä ja ilmassa työ- ja lomamatkoillaan [...] Tällai-nen kehitys ei ole voinut olla vaikuttamatta massojen poliittiseen käyttäytymiseen.⁵⁶

Samalla sosiologit ja etnologit kiinnostuivat lähihistorian kehityksestä. Elämäntapatutkimus nousi yhteiskuntatieteelliseksi trendiksi, ja usein tutkimusasetelmat vastasivat vuosikymmen aikaisemmin Britanniassa käytyä keskustelua vauraasta työläi-sestä. Muun muassa Antti Kasvio, Pirkkoliisa Ahponen ja Marja Järvelä, Matti Kortteinen sekä J.P. Roos tutkivat, miten suoma-laiset elivät ja käsittivät elämänsä modernin palkkatyöyhteiskun-nan piirissä. Tutkimuksissa nousi vahvasti esiin Goldthorpen ja kumppanien väitteet eri kansankerrosten sosiaalisesta, kulttuuri-sesta, taloudellisesta ja poliittisesta lähentymisestä mutta ei kui-tenkaan sulautumisesta.⁵⁷

Elämäkertatutkimukset osoittivat suomalaisten perusko-kemuksen peilautuvan vaatimattomissa oloissa kasvamiseen ja tämän jälkeen raskaan työn kautta saavutettuun tyydyttävään tai jopa hyvään elämäntilanteeseen. Suuret tilastoaineistoihin perustuvat teokset, Tapani Valkosen ja kumppanien *Suomalai-set* (1980) ja Riitta Hjerppen *Suomen talous 1860–1985* (1988), taas todistivat suomalaisen ”talousihmeen” todellisuutta – sitä, miten Suomi on faktisesti noussut ryysyrannasta hyvinvoivaksi yhteiskunnaksi lähes kaikilla yhteiskunnallista kehitystä mittaa-villa mittareilla tarkasteltuna. Hjerppen teoksen arvion otsikko *Helsingin Sanomissa* on kuvaava: ”Köyhästä tuli rikas” (*Helsingin Sanomat* 14.6.1988, 22).

Marxilaisen luokkatutkimuksen joutsenlaulun, *Suomalaiset luokkakuvassa* -teoksen (1984), toteuttanut työryhmä tunnisti Suomen muuttuneen perinteisestä luokkayhteiskunnasta hämä-rien luokkarajojen palveluyhteiskunnaksi, jossa tosin työn ja pää-oman ristiriita oli yhä läsnä, ja toimihenkilöiden proletarisoitu-minen siinsi tulevaisuuden uhkana.⁵⁸ Samalla historiantutkimuk-sen alalla teollistumisen alkuaikojen kurjistumisteesiä alettiin kyseenalaistaa. Ajatus, että teollistumisen alku ei ollut pelkkää

kurjuutta, vaan Suomessa tehdastyö oli niin 1900-luvun alussa kuin 1980-luvullakin yksi väylä kasvattaa hyvinvointia, hyväksyttiin osin hampaita kiristellen debattien lähtökohdaksi (ks. Pertti Haapalan artikkeli⁵⁹). Myöhemmin Pauli Kettunen on tulkinnut historian olleen 1980-luvulla työväenliikkeen ”petollinen liittolainen”. Kettusen mukaan vasemmiston ja ammattiyhdistysliikkeen poliittisten ja edunvalvonnallisten tavoitteiden toteutuessa yksi toisensa jälkeen työväenliike käänsi katsettaan menneeseen päin. Vauraassa yhteiskunnassa liikkeen rooli alkoi hämärtyä ja muuttua osaksi yhteistä kansallista kulttuuriperintöä. Kun ”kaikki” oli vauraassa valtiossa saavutettu, mikä rooli työväenluokan etujärjestöillä enää oli? Liikkeestä muodostui lopulta vahvasti vanhaa säilyttävä, omaa yhteiskunnallista perintöään vaaliva toimija.⁶⁰

Kaiken kaikkiaan 1980-luvun suomalainen julkinen keskustelu otti yhteiskunnan keskiluokkaistumisen ja vaurastumisen omakseen samalla retorisella kärjellä kuin Yhdysvalloissa ja Britanniassa oli tehty 1950–60-lukujen vaihteessa. Aikakaudella yleistynyt sanonta ”on lottovoitto syntyä Suomeen”⁶¹ sivusi aikaisempaa brittiläistä ”You’ve never had it so good” -retoriikkaa. Lehdistössä otsikot kuten ”Erot tasoittuneet?” (*Uusi Suomi* 20.3.1979, 2), ”Onko enää työläisiä?” (*Apu* 21/1988, 5), ”Rajat himmenevät” (*Etelä-Suomen Sanomat* 11.8.1979, 4), ”Meillä menee hyvin” (*Uusi Suomi* 30.5.1981, 2), ”Keskiluokkainen Suomi” (*Suomen Kuvalehti* 34/1981, 3) tai ”Keskiluokkaa oomme kaikki?” (*Etelä-Suomen Sanomat* 1.6.1982, 2) täyttivät erityisesti niin sanotun porvarillisen julkisen kentän.⁶² Samalla työväenluokan ja ennen kaikkea toimihenkilöluokan työmarkkina-asetat vahvistuivat. Palkkaneuvottelujen yhteydessä toteutettiin usein laajojakin lakkoja painostuskeinona. Lakot olivat kuitenkin ensisijaisesti työmarkkinatoimijoiden neuvottelukiistoja eivätkä niinkään poliittisia manööverejä.⁶³

Suomalaista itseymmärrystä pitkään määritellyt köyhyyden kokemus (ks. lainaus Jouko Siiveltä alaluvun alusta) oli kokenut muutoksen. 1980-luvulla pientilalliset yhteiskunnallisesti merkittävänä sosioekonomisena ryhmänä oli käytännössä kadonnut kuten myös kausityöllä itsensä elättävät haja-asutusalueiden

sekatyömiehet. Akateemisen ja julkisen keskustelun keskiöön nousi aika ajoin erityisesti nuorisotyöttömyys ja sitä sivuava syrjäytymisen käsite.⁶⁴ Yli sadantuhannen hengen työttömyys ei juurikaan tuottanut yhteiskunnallista levottomuutta; työttömyys oli ennen kaikkea työmarkkinahäiriö eikä poliittisten intohimojen kohde.⁶⁵ Työttömyyspuhe ja protestimieliala tosin hetkellisesti aktualisoituivat poliittiseksi aktiivisuudeksi eduskuntavaalien 1983 aikaan, jolloin SMP sai huomattavan vaalivoiton saaden haja-asutusalueiden lisäksi myös esimerkiksi Helsingin uuskaupunkilaisten työläisten ääniä. Protestin kärki tosin suuntautui poliittista korruptiota ja ”rötösherrajahtia” kohtaan. Puolueen osallistuminen hallituspolitiikkaan kuitenkin nopeasti vieraannutti puolueen protestiäänestäjistä.⁶⁶ Samanaikaisesti tapahtunut laitavasemmiston kannatuksen ja yhteiskunnallisen vaikuttavuuden dramaattinen romahdus loivat tilanteen, jossa työväenluokkaiselle protestille – oli se sitten konservatismiin tai vasemmistolaisen luokkakonfliktin ajamaa – ei löytynyt pohjaa poliittisella kentällä.

Suomen tarinan dramaattinen rytminvaihdos tapahtui 1990-luvun alussa, jolloin yhteiskunta ajautui syvään lamaan. Lama-kausi jätti jälkeensä valtavan määrän inhimillistä kurjuutta, pitkäaikaistyöttömyyttä, yrityskonkurseja, finanssisektorin sekasortoa, leikkauslistoja sekä teollisuuden alojen alasajoja.⁶⁷ Vuosikymmenen puoleenväliin mentäessä talouskurimus kuitenkin taitui ja teknologyayhtiö Nokian menestys alkoi tuottaa kansallisvarallisuutta kiihtyvään tahtiin. Työväenluokan näkökulmasta aikakausi oli ristiriitainen. Työttömyydestä kärsi erityisesti kouluttamaton tai lyhyen koulutusuran palkansaajaluokka, mutta lopulta suuri osa työttömistä onnistui vaihtamaan alaa ja työllistymään uudestaan. Aikakausi ei luonut railoa perinteisten yhteiskuntaluokkien välille, vaan uusi jakolinja kulki ison keskituloisten palkansaajien ryhmän sekä työelämästä kokonaan ulostyönnettyjen ”syrjäytyneiden” välillä. Keskituloisissa ammateissa pysyneet voitiin edelleen lukea vauraaseen työväenluokkaan eli aikakauden käsittein keskiluokkaan.⁶⁸ He maksoivat omistusasuntojen lainanlyhennyksiä, kuluttuivat, kävivät lomilla – ja

äänestivät usein sosialidemokraatteja. Esimerkiksi paperityöläiset ja muut prosessityöläiset pysyivät edelleen kiinni amerikkalaistyyliisessä ”suomalaisessa unelmassa” (ks. Sanna Aaltosen artikkeli)⁶⁹.

Deindustrialisaation kertomus rantautui Suomen julkisen keskustelun piiriin toden teolla vasta 2008 finanssikriisin jälkeen. Sitä ennen yhteiskuntaluokan käsite oli viettänyt hiljaiseloa mediakentällä niin Suomessa kuin muuallakin jo pari vuosikymmentä.⁷⁰ Nokia-klusterin romahdus 2010-luvulla ja lukuisat paperitehtaiden lakkautukset ovat kiinnittäneet Suomen lopullisesti osaksi länsimaista näivettymisen kertomusta. Nokian matkapuhelintuotteen syöksykierre voidaan nähdä Youngstownin terästeollisuuden romahtamisen tapaisena kertomuspremissin vaihtumisena – suomalaisen teollisuusyhteiskunnan rytminvaihdoksena.⁷¹ Esimerkiksi Jämsänkosken, Anjalan ja Salon entiset vakavaraiset teollisuustyöläiset taas ovat joutuneet samaan tilanteeseen kuin amerikkalaiset kohtalontoverinsa 1980-luvulta alkaen.⁷² Isojen tuotantolaitosten lopettaessa entiselle teollisuustyöläiselle jäi käteen pelkästään arvoaan menettänyt omistusasunto sosioekonomisesti taantuvalta paikkakunnalta. Näistä kiinteistöistä ei yleensä ollut edes kesämökiksi. Sosioekonomisen aseman muutosta on tulkittu yhdeksi syyksi, että perinteinen työväenluokka on vahvasti siirtänyt poliittista lojaalisuuttaan pois vasemmistopuolueilta kohti oikeistopopulismia. Kuten länsimaissa yleensä, myös Suomessa vasemmistopuolueet ovat keränneet enenevässä määrin korkeasti koulutettujen ääniä, kun taas erityisesti SMP:n raunioilta 1990-luvulla rakentunut, sittemmin länsimaiseen oikeistokonservatismiin kiinnittynyt perussuomalaiset on kerännyt ääniä työväenluokalta (ks. Aino Tiihosen artikkeli)⁷³. Perussuomalaisten EU- ja maahanmuuttokriittinen sekä kansallista kulttuuria korostava viesti on luonut vahvan vastakertomuksen haastamaan keskustavasemmistolaista ja -oikeistolaista kansainvälisyyttä ja arvoliberalismia korostavaa sanomaa olemalla näin osa Yhdysvalloista Eurooppaan rantautunutta kulttuurisotien (*culture wars*) kenttää.⁷⁴

Lyhyen koulutusputken läpikäyneillä nuorilla on yhä haastavampaa löytää keskipalkkaista työtä polarisoituneilta työmarkkinoilta, joissa teollisuustuotannon volyyymi on kasvanut samalla, kun teollisuustyöpaikkojen määrä on huomattavasti laskenut. Työväenluokan ja vaurastumisen yhteys ei kuitenkaan ole 2020-luvulla lopullisesti katkennut. Useilla teollisuuden ja logistiikan aloilla on yhä edelleen keskipalkkaisia töitä, joiden avulla on mahdollista toteuttaa perinteiset materialistiset unelmat omistusasunnosta tai -osakkeesta sekä moderneista kulutushyödykkeistä. Samalla Suomi on muuttunut palveluyhteiskunnaksi, jossa julkiset ja yksityiset palvelut työllistävät ylivoimaisesti suurimman osan työssäkäyvistä suomalaisista. Erityisesti yliopisto- tai ammattikorkeakoulutason koulutuksen suorittaneille yhteiskunnassa on vielä reittejä suhteelliseen vaurauteen. Peruskoulupohjaiset työtehtävät taas ovat kadonneet, jolloin pelkän peruskoulutuksen varassa olevilla kansalaisilla on suuri riskiä päätyä pysyvästi elämään tulonsiirtojen varaan.⁷⁵ Yhteiskuntaan onkin jäänyt pysyvästi työväenluokan sivulle ryhmä, joka ei ole pystynyt integroitumaan palkkatyöyhteiskuntaan (ks. Osmo Soininvaaran artikkeli)⁷⁶.

Lopuksi

Ajatus vaurauden yhteiskunnasta on yhä yksi länsimaisen kertomuskuvaston keskeisiä rakennuspalasia. Usein pohditaan, miksi ”rikas länsi” ei pysty tarjoamaan kansalaisilleen tyydyttävää elämää tai esimerkiksi taistelemaan ilmastonmuutosta vastaan sosiaalisesti kestäväällä, laajasti hyväksytyllä tavalla – eli niin, että se ei osaltaan synnytä populistista vastavoimaa. Samalla lännen tarinaan on kuulunut tietynlainen pessimistinen pohjavire aina 1960-luvun lopulta asti kuten suomalainen filosofi ja tietokirjailija Tommi Uschanov on kuvannut.⁷⁷ Teollisuuskapitalismin lyhyeksi jääneestä kulta-ajasta on muodostunut nostalginen kuva jostain paremmasta.⁷⁸ Nyt eläköityneet työväenluokkaiset suuret ikäluokat ovat tässä kertomuksessa keskiössä: useimmiten

he aloittivat työuransa positiivisten työnäkymien maailmassa 1960-luvulla. 1970-luvulta lähtien osa tosin menetti työnsä deindustrialisaation paineessa. Työnsä pitäneet ”duunarit” pääsivät lopulta suhteellisen vakavaraisina omistusasunnon omistajina eläkkeelle. Vauraan työväenluokan kertomus onkin erityisesti heidän ja heidän vanhempiensa kertomus. Seuraaville sukupolville kertomus ei ole ollut niin yksiselitteinen. Onkin sanottu, että suurten kertomusten aika on tullut tiensä päähän.⁷⁹

Länsimaisessa kontekstissa 1960-luvulta eteenpäin syntyneet ovat eläneet selvästi pessimistisemmän kertomuskuvaston piirissä. Toisaalta heidän kertomukseensa on kuulunut koulutusmahdollisuuksien laajeneminen. 1980-luvulta lähtien kouluttutumattomat ovat joutuneet syrjään niin talouskasvun kuin myös yhteiskunnallisten kertomusten kentältä. Vasta Donald Trumpin presidenttiys Yhdysvalloissa sekä brittien Brexit-äänestys nostivat ”unohdetun kansan” uudestaan mediakuvaston keskiöön. Osaltaan perinteinen työväenluokka on asemoitunut uudestaan sen historialliselle paikalle, antagonistiksi. Ennen antagonismi syntyi työn ja pääoman ristiriidan sekä vallankumousretoriikan kautta, mutta nyt työväenluokan mobilisaatio on osa oikeistopopulistisen vastakertomusta ”hegemonista” liberaalia, keskiluokkaista valtakertomusta vastaan.⁸⁰

Samalla määrällisesti pienentynyt ja ikääntynyt, toinen jalka vielä agraariympäristössä elävä teollisuustyöväestö on saanut haastajan työväenluokan käsitteen määrittelijänä. Intersektionaalisen yhteiskuntakäsityksen kautta tulkittuna luokkapositiota ja -kokemusta on alettu ymmärtää osana risteäviä identiteettejä. Luokka, etnisuus, sukupuoli ja sukupolvi yhdessä asemoivat yksilön yhteiskunnallisille kentille luoden näin uudenlaisia tapoja ymmärtää yhteiskunnallista kerroksellisuutta.⁸¹ Samalla muun muassa prekariaatin käsite on sanallistanut pätkätyötä tekevien, epävarmoissa työsuhteissa toimivien työläisten epätasa-arvoisen aseman yhteiskunnassa.⁸² Ajatus vauraasta tai jopa keskiluokkaisuudesta ”ydinperheduunarista” ei enää ole dominoiva työväenluokkainen valtakertomus. Se on hajonnut niin Suomessa kuin muuallakin länsimaissa yhä sirpaleisempiin osiin. Monimuotois-

tumisen voi havaita myös siitä, ketkä tarinaa kertovat ja määrittelevät. Tämän artikkelin suuri kertomus on lähes yksinomaan kerrottu valkoisen akateemisesti koulutetun miehen näkökulmasta. Vauraan työväenluokan jälkeiset suuret kertomukset taas ovat olleet jo pitkään myös muiden kertomia.

Viitteet

- 1 Teksti sivuaa kirjoittajan vertaisarvioitua kokoomateoksen lukua ”The Making of the Western Affluent Working Class – Class and Affluence Through Postwar Public Discussions and Academic Interpretations” (Lahtinen 2023).
- 2 Clemens-Bruder 2007; yhteiskuntaluokkien määrittelystä, ks. Erola 2010a, 31.
- 3 Lueg ym. 2021, 2–4; Eiranen ym. 2022, 6.
- 4 Yleisesti toisen maailmansodan jälkeisestä kehityksestä, ks. Judt 2005, 324–353; Hobsbawm 1995/1994, 257–286.
- 5 Lainaus otettu Galbraithin teoksen *Affluent Society* vuoden 1969 suomenoksesta (Galbraith 1969/1958, 334) – sitaatissa esiintyneet palkat ovat vuoden 1966 tilastojen mukaiset (Ibid., 345).
- 6 Galbraith 1969/1958, 28.
- 7 Ks. esim. Harrington 2012/1962, 1; Macdonald 1963; Breeden ym. 2019, 288–289; Judt 2005, 324–353.
- 8 Black & Pemberton 2004, 2.
- 9 de Grazia 2005, 453–457.
- 10 Ks. Reynolds 2007.
- 11 Yleisesitys keskiluokkaistumisteesistä, ks. Goldthorpe ym. 1978/1969, 5–29; ks. myös Rinehart 1971; Ramsden 2017, 1–27.
- 12 Zweig 1961, 205–212; retrospektiivi, ks. Zweig 1976, 15–19.
- 13 Ks. Williams 1958; Hoggart 1958.
- 14 Harrington 2012/1962; ks. myös Gronbeck-Tedesco 2007; Issermann 2012.
- 15 Abel-Smith & Townsend 1965; ks. myös Gazeley ym. 2014.
- 16 Goldthorpe ym. 1978/1969, 26–27, 163–164; ks. myös Goldthorpe & Lockwood 1963, 155–156.
- 17 Ilmiön synnystä yleisesti, ks. Kolehmainen 2019.
- 18 Yhdysvallat, ks. Cowie 2010, 1–19; Italia, ks. Ginsborg 1990, 298–347; Ranska, ks. Haine 2019, 215–216.
- 19 Ks. Devinatz 2017.
- 20 Ks. Kuhn 2020.
- 21 Ks. Cowie 2004.
- 22 Hay 2009; aikalaisnäkemys, ks. Hall 1979.
- 23 Fourastié 1979.
- 24 Ks. Vihma 2021.

- 25 Youngstownin kulttuurihistoriallisesta merkityksestä, ks. Guerrieri 2017; Linkon & Russo 2002.
- 26 Durr 2003, 1.
- 27 Käsitteen nosti julkisen keskustelun keskiöön erityisesti teos Bluestone & Harrison 1982; ks. myös. High 2021.
- 28 Harrington 1985, 200. Sitaatin suomentanut kirjoittaja.
- 29 Haapala 2003, 90–93.
- 30 Isserman 2012, xiv–xv, xix; Weir 2007a, 344; ks. myös Harrington 1984.
- 31 Ruostevyöhykkeen tarinallistamisesta, ks. esim. Trubek (toim.) 2018.
- 32 Ks. esim. Sandell 2020; Florida 2003.
- 33 Headey ym. 1991.
- 34 Goldthorpe ym. 1968, 73–82.
- 35 Piketty 2020/2019, 725–727.
- 36 Ks. Weir 2007b; Rentoul 2020.
- 37 Marcus 1995, 52–58.
- 38 Piketty 2020/2019, 812.
- 39 Ks. Weir 2007c; Churchwell 2018.
- 40 Ginsborg 1990, 210–253.
- 41 Siipi 1967, 256.
- 42 Siipi 1967, 177.
- 43 Suuren muuton tarinallistamisesta, ks. Mäkelä 1986.
- 44 Haapala & Peltola 2018, 203.
- 45 Ks. esim. Kuusi 1961, 6–8.
- 46 Virtanen 2018, 141–162.
- 47 ”Skdl tavoittelee keskiluokkaa” (*Helsingin Sanomat* 2.6.1979, 9); ”Saarinen esitti SKDL:lle pari askelta oikealle” (*Uusi Suomi* 2.6.1979, 7); ”Laidoilta keskustaan” (*Ilta-Sanomat* 5.6.1979, 2).
- 48 Ks. Mäkelä 1986.
- 49 Haapala & Peltola 2018, 203; Haapala 2006, 92–93.
- 50 Ks. tilastot teoksista Valkonen ym. 1980; Hjerpppe 1988.
- 51 Esimerkki Helsingin puu-Kalliosta, ks. Mäkelä & Enbom 2015.
- 52 Ks. Koivuniemi 2018; Suomen virallinen tilasto 2018 (2018).
- 53 Koivuniemi 2018, 230–231.
- 54 Ks. Saari 2010; yleisesti SDP:n talouspolitiikasta, ks. Marttila 2016; Outinen 2015.
- 55 Haapala & Peltola 2018, 208.

- 56 Puhe lainattu sanomalehtiartikkelista ”Skdl tavoittelee keskiluokkaa” (*Helsingin Sanomat* 2.6.1979, 9).
- 57 Ks. Kasvio 1982; Ahponen & Järvelä 1983; Kortteinen 1982; Roos 1987.
- 58 Luokkaprojekti 1984, 525, 541–545.
- 59 Ks. myös Haapala 1986.
- 60 Ks. Kettunen 2018.
- 61 Sanonnan alkuperästä, ks. ”Kuka keksi lottovoitto-lausahduksen?” (*Helsingin Sanomat* 23.7.2000).
- 62 Lehtiartikkelit haettu hakusanalla ”keskiluokkaistuminen” Kansalliskirjaston digitaalisesta arkistosta (<https://digi.kansalliskirjasto.fi/>) sekä *Helsingin Sanomien* verkkoarkistosta (<https://www.hs.fi/aikakone/>). On huomionarvoista, että esimerkiksi työväenlehdistöä ei vielä ole digitoitu Kansalliskirjaston arkistoon 1970- tai 1980-luvulle asti, joten näiden sisältö ei noussut haussa esiin. Oletuksena on, että aikakauden työväenliikkeen lehdistössä keskiluokkaistumisteesiä ei olla otettu kritiikkittömästi vastaan.
- 63 Häkkinen & Peltola 2001, 334; ks. myös Bergholm 2018.
- 64 Ks. Helne 1994.
- 65 Häkkinen & Peltola 2001, 334.
- 66 SMP:n vaalivoitosta ja hallitustaipaleesta, ks. Virtanen 2018, 267–303; ks. myös ”Vihreä versoi keskustassa, Smp sai äänet laitakaupungilta” (*Helsingin Sanomat* 24.3.1983, 7).
- 67 Ks. esim. Blomberg ym. (toim.) 2002.
- 68 Suomalaisesta luokkarakenteesta 1980-luvun jälkeen, ks. Haapala ym. 2021, 271–276.
- 69 Ks. myös Aaltonen 2022.
- 70 Yhteiskuntaluokan käsitteestä julkisessa keskustelussa, ks. Erola 2010b, 19–22; Tolonen 2008, 8–10.
- 71 Kertomuskuvaston muutoksesta, ks. esimerkiksi lööpit ”Kaikki meni” (*Ilta-lehti* 9.2.2012) ja ”Lopun alku” (*Ilta-lehti* 12.–13.2.2011).
- 72 Ks. esim. Melin & Mamia (toim.) 2010; Melin 2008.
- 73 Ks. myös Tiihonen 2021.
- 74 Demokraattipuolueen haasteista kulttuurisotien kentällä, ks. Frank 2016.
- 75 Tulkinta 2020-luvun yhteiskunnallisesta todellisuudesta, ks. Kantola & työryhmä 2022.
- 76 Ks. myös Soininvaara 2021.
- 77 Uschanov 2015.
- 78 Nostalgiaa yleisesti, ks. Vihma 2021.
- 79 Postmodernismin käsitteestä yleisesti ks. Lyotard 1984/1979.

- 80 2000-luvun työväenluokkaa käsitteleviä populaareja teoksia, ks. esim. Järvinen & Kolbe 2008; Eribon 2018/2009; Louis 2017/2014; Vance 2016; Hochschild 2016.
- 81 Ks. esim. Skeggs 1997; Skeggs 2004; Crenshaw 1991.
- 82 Ks. Roberts 2020.

Lähteet ja kirjallisuus

Aikalaiskirjallisuus

Abel-Smith, Brian & Townsend, Peter (1965): *The Poor and the Poorest. New Analysis of the Ministry of Labour's Family Expenditure Surveys of 1953–1954 and 1960*. G. Bell & Sons, Lontoo.

Ahponen, Pirkkoliisa & Järvelä, Marja (1983): *Maalta kaupunkiin, pientilalta tehtaaseen. Tehdastyöläisten elämäntavan muutos*. WSOY, Helsinki.

Apu 21/1988: Onko enää työläisiä?

Bluestone, Barry & Harrison, Bennett (1982): *The Deindustrialization of America. Plant Closings, Community Abandonment and the Dismantling of Basic Industry*. Basic Books, New York.

Eribon, Didier (2018/2009): *Returning to Reims [Retour à Reims]*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.

Etelä-Suomen Sanomat 11.8.1979: Rajat himmenevät.

Etelä-Suomen Sanomat 1.6.1982: Keskiluokkaa oomme kaikki?

Fourastié, Jean (1979): *Les Trente Glorieuses. Ou la Révolution Invisible de 1946 à 1975*. Fayard, Pariisi.

Frank, Thomas (2016): *Listen, Liberal. Or, What Ever Happened to the Party of the People?* Metropolitan Books, New York.

Galbraith, John Kenneth (1969/1958): *Runsauden yhteiskunta [The Affluent Society]*. Kirjayhtymä, Helsinki.

Goldthorpe, John H. & Lockwood, David (1963): Affluence and the British Class Structure. *Sociological Review* 11 (2), 155–156.

Goldthorpe, John H.; Lockwood, David; Bechhofer, Frank & Platt, Jennifer (1968): *The Affluent Worker. Political Attitudes and Behaviour*. Cambridge University Press, Cambridge.

Goldthorpe, John H.; Lockwood, David; Bechhofer, Frank & Platt, Jennifer (1978/1969): *The Affluent Worker. Political Attitudes and Behaviour*. Cambridge University Press, Cambridge.

Haapala, Pertti (1986): *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920*. Historiallisia Tutkimuksia 133. Suomen Historiallinen Seura & Vastapaino, Helsinki & Tampere. <https://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-dor-000178>.

Helsingin Sanomat 2.6.1979: Skdl tavoittelee keskiluokkaa.

Helsingin Sanomat 24.3.1983: Vihreä versoi keskustassa, Smp sai äänet laitakau-pungilta.

Helsingin Sanomat 14.8.1988: Köyhästä tuli rikas.

- Helsingin Sanomat 23.7.2000: Kuka keksi lottovoitto-lausahduksen? <https://www.hs.fi/sunnuntai/art-2000003899181.html> (viitattu 16.5.2023).
- Florida, Richard (2003): The New American Dream. *The Washington Monthly* 35 (2), 26–33.
- Hall, Stuart (1979): The Great Moving Right Show. *Marxism Today* 23 (1), 14–20.
- Harrington, Michael (1984): The New American Poverty. Holt, Rinehart, and Winston, New York.
- Harrington, Michael (1985): The New American Poverty. *National Black Law Journal* 9 (2), 199–212.
- Harrington, Michael (2012/1962): *The Other America. Poverty in the United States*. 50th Anniversary Edition. Scribner, New York.
- Hjerppe, Riitta (1988): *Suomen talous 1860–1985. Kasvu ja rakennemuutos*. Kasvututkimuksia XIII. Suomen Pankki, Helsinki.
- Hochschild, Arlie Russell (2016): *Strangers in Their own Land. Anger and Mourning on the American Right*. The New Press, New York.
- Hoggart, Richard (1958): *The Uses of Literacy. Aspects of Working Class Life with Special Reference to Publications and Entertainments*. Penguin Press, Harmondsworth.
- Iltalehti* 12–13.2.2011: Lopun alku.
- Iltalehti* 9.2.2012: Kaikki meni.
- Iltasanomat* 5.6.1979: Laidoilta keskustaan.
- Järvinen, Katriina & Kolbe, Laura (2007): *Luokkaretkellä hyvinvointiyhteiskunnassa. Nykysukupolven kokemuksia tasa-arvosta*. Kirjapaja, Helsinki.
- Kantola, Anu & työryhmä (2022): *Kahdeksan kuplan Suomi. Yhteiskunnan muutosten syvät tarinat*. Gaudeamus, Helsinki.
- Kasvio, Antti (1982): *Teollisuustyö ja elämäntapa. Tutkimus kahden suuren teollisuuslaitoksen ammattitaitoisten työntekijöiden työn ja työn ulkopuolisen elämän kehityspiirteistä 1980-luvun suomalaisessa yhteiskunnassa*. Tampereen yliopisto, Tampere.
- Kortteinen, Matti (1982): *Lähiö. Tutkimus elämäntapojen muutoksesta*. Otava, Helsinki.
- Kuusi, Pekka (1961): *60-luvun sosiaalipolitiikka*. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen julkaisuja 6. WSOY, Helsinki.
- Louis, Édouard (2017/2014): *The End of Eddy [En finir avec Eddy Bellegueule]*. Harvill Secker, Lontoo.
- Luokkaprojekti (1984): *Suomalaiset luokkakuvassa*. Vastapaino, Tampere.
- Lyotard, Jean-François (1984/1979): *The Postmodern Condition. A Report on Knowledge [La Condition postmoderne. Rapport sur le savoir]*. Theory and History of Literature, Volume 10. University of Minnesota Press, Minneapolis.

- Mäkelä, Matti (1986): *Suuri muutto. 1960–70-lukujen suomalaisen proosan kuvaamana*. Otava, Helsinki.
- Roos, J. P. (1987): *Suomalainen elämä. Tutkimus tavallisten suomalaisten elämänerroista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki
- Sandell, Michael (2020): *The Tyranny of Merit. What's Become of the Common Good?* Penguin Press, Harmondsworth.
- Siipi, Jouko (1967): *Ryysyrannasta hyvinvointivaltioon. Sosiaalinen kehitys itenäisessä Suomessa*. Tammi, Helsinki.
- Soininvaara, Osmo (2021): *2020-luvun yhteiskuntapolitiikkaa*. Teos, Helsinki.
- Suomen Kuvalehti* 34/1981: Keskiluokkainen Suomi.
- Uusi Suomi* 20.3.1979: Erot tasoittuneet?
- Uusi Suomi* 2.6.1979: Saarinen esitti SKDL:lle pari askelta oikealle.
- Uusi Suomi* 30.5.1981: Meillä menee hyvin.
- Valkonen, Tapani; Alapuro, Risto; Alestalo, Matti; Jallinoja, Riitta & Sandlund, Tom (1980): *Suomalaiset. Yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana*. WSOY, Helsinki.
- Vance, J. D. (2016): *Hillbilly Elegy. A Memoir of a Family and Culture in Crisis*. Harper, New York.
- Williams, Raymond (1958): *Culture and Society 1780–1950*. Columbia University Press, New York.
- Zweig, Ferdynand (1961): *Worker in an Affluent Society*. Heinemann, Lontoo.
- Zweig, Ferdynand (1976): *The New Acquisitive Society*. Barry Rose, Chichester & Lontoo.

Kirjallisuus

- Aaltonen, Sanna (2022): Paperityöläiset. Solidaarisuuden selkäranka. Teoksessa Anu Kantola & työryhmä (toim.), *Kahdeksan kuplan Suomi. Yhteiskunnan muutosten syvät tarinat*. Gaudeamus, Helsinki, 91–114.
- Bergholm, Tapio (2018): *Laatua ja vapaa-aikaa. Tulopolitiikan aika II. Suomen Ammattiliittojen Keskusjärjestö vuodesta 1977*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Black, Lawrence & Pemberton, Hugh (2004): Introduction. The Uses (and Abuses) of Affluence. Teoksessa Lawrence Black & Hugh Pemberton (toim.), *An Affluent Society. Britain's Postwar "Golden Age" Revisited*. Routledge, Milton Park, Abingdon-on-Thames, Oxfordshire, 1–14.
- Blomberg, Helena; Hannikainen, Matti & Kettunen, Pauli (toim.) (2002): *Lama-kirja. Näkökulmia 1990-luvun talouskriisin ja sen historiallisiin konteksteihin*. Kirja-Aurora, Turku.

- Breeden, Edwin C. & työryhmä (2019): The Affluent Society. Teoksessa Joseph Locke & Ben Wright (toim.), *The American Yawp*. Stanford University Press, Redwood City, Kalifornia, 288–313.
- Churchwell, Sarah (2018): *Behold, America. A History of America First and the American Dream*. Bloomsbury Publishing, Lontoo.
- Clemens-Bruder, Susan (2007): Blue Collar. Teoksessa Robert E. Weir (toim.), *Class in America. An Encyclopedia, Volumes 1–3*. Greenwood Press, Westport, Connecticut, 81–82.
- Cowie, Jefferson (2004): From Hard Hats to the Nascar Dads. *New Labor Forum* 13 (3), 8–17.
- Cowie, Jefferson (2010): *Stayin' Alive. The 1970s and the Last Days of the Working Class*. The New Press, New York.
- Crenshaw, Kimberlé Williams (1991): Mapping the Margins. Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review* 43 (6), 1241–1299.
- de Grazia, Victoria (2005): *Irresistible Empire. America's Advance through Twentieth-Century Europe*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Devinatz, Victor G. (2017): Donald Trump, George Wallace, and the White Working Class. *Labor Studies Journal* 42 (3), 233–238.
- Durr, Kenneth D. (2003): *Behind the Backlash. White Working-Class Politics in Baltimore, 1940–1980*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Eiranen, Reetta; Hatavara, Mari; Kivimäki, Ville; Mäkelä, Maria & Toivo, Raisa Maria (2022): Narrative and Experience. Interdisciplinary Methodologies between History and Narratology. *Scandinavian Journal of History* 47 (1), 1–15.
- Erola, Jani (2010a): Luokkarakenne ja luokkiin samastuminen Suomessa. Teoksessa Jani Erola (toim.), *Luokaton Suomi? yhteiskuntaluokat 2000-luvun Suomessa*. Gaudeamus, Helsinki, 27–44.
- Erola, Jani (2010b): Johdanto. Teoksessa Jani Erola (toim.), *Luokaton Suomi. Yhteiskuntaluokat 2000-luvun Suomessa*. Gaudeamus, Helsinki, 19–26.
- Gazeley, Ian; Rufrancos, Hector Gutierrez; Newell, Andrew; Reynolds, Kevin & Searle, Rebecca (2014): The Poor and the Poorest, Fifty Years on. *Journal of the Royal Statistical Society Series A. Statistics in Society* 180 (2), 351–352.
- Ginsborg, Paul (1990): *A History of Contemporary Italy*. Penguin Press, Harmondsworth.
- Gronbeck-Tedesco, John A. (2007): Other America, the. Teoksessa Robert E. Weir (toim.), *Class in America. An Encyclopedia, Volumes 1–3*. Greenwood Press, Westport, Connecticut, 598–599.
- Guerrieri, Vincent (2017): On The 40th Anniversary of Youngstown's "Black Monday". An Oral History. *Belt Magazine*, 19.9.2017. <https://beltmag>.

- com/40th-anniversary-youngstowns-black-monday-oral-history/ (viitattu 26.4.2023).
- Haapala, Pertti & Peltola, Jarmo (2018): Elinkeinorakenne 1750–2000. Teoksessa Pertti Haapala (toim.), *Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Vastapaino, Tampere, 170–209.
- Haapala, Pertti (2003): The Rise and Fall of Industrial Society. Perceptions of Urban Reality. Teoksessa Marjaana Niemi and Ville Vuolanto (toim.), *Reclaiming the City. Innovation, Culture, Experience*. Suomen Kirjallisuuden Seura, 90–93.
- Haapala, Pertti (2006): Suomalainen rakennemuutos. Teoksessa Juhon Saari (toim.), *Historiallinen käänne. Johdatus pitkän aikavälin historian tutkimukseen*. Gaudeamus, Helsinki, 91–124.
- Haapala, Pertti; Häkkinen, Antti & Kaarninen, Mervi (2021): Luokka rajana ja identiteettinä. Teoksessa Pirjo Markkola, Marjaana Niemi & Pertti Haapala (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000*. Vastapaino, Tampere, 241–288.
- Haine, Scott W. (2019): *The History of France*. 2nd Edition. Greenwood Press, Westport, Connecticut.
- Häkkinen, Antti & Peltola, Jarmo (2001): On the Social History of Employment, Unemployment and Poverty in Finland 1860–2000. Teoksessa Jorma Kalela, Jaakko Kiander, Ullamaija Kivikuru, Heikki A. Loikkanen & Jussi Simpura (toim.), *Down from the Heavens, up from the Ashes. The Finnish Economic Crisis in the Light of Economic and Social Research*. Valtion taloudellinen tutkimuskeskus, Helsinki, 309–345.
- Hay, Colin (2009): The Winter of Discontent. Thirty Years on. *The Political Quarterly* 80 (4), 545–552.
- Headey, Bruce; Krause, Peter & Habich, Roland (1994): Long and Short Term Poverty. Is Germany a Two-Thirds Society? *Social Indicators Research* 31 (1), 1–25.
- Helne, Tuula (1994): Erään muodin tarina. 1980-luvun suomalaisesta syrjäytymiskeskustelusta. Teoksessa Matti Heikkilä & Kari Vähätalo (toim.), *Huono-osaisuus ja hyvinvointivaltion muutos*. Gaudeamus, Helsinki, 32–50.
- High, Steven (2021): Deindustrialization and its Consequences. Teoksessa Michael Fazio, Christie Launius & Tim Strangleman (toim.), *Routledge International Handbook of Working-Class Studies*. Routledge, Milton Park, Abingdon-on-Thames, Oxfordshire, 169–179.
- Hobsbawm, Eric (1995/1994): *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991*. Abacus, Lontoo.
- Isserman, Maurice (2012): Foreword to the Other America. Teoksessa Michael Harrington, *The Other America. Poverty in the United States (50th Anniversary Edition)*. Scribner, New York, ix–xx.

- Judt, Tony (2005): *Postwar. A History of Europe since 1945*. Penguin Press, Harmondsworth.
- Kettunen, Pauli (2018): Sosialidemokratian historia. Itseymmärrys ja tulkinta. Teoksessa Jarmo Peltola & Erkki Vasara (toim.), *Tehtävänä työväenhistoria. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 30 vuotta*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki, 129–154. <http://hdl.handle.net/10138/240070>.
- Koivuniemi, Jussi (2018): Tehtaiden Suomi ja deindustrialisaatio 1900–2000. Teoksessa Pertti Haapala (toim.), *Suomen rakennehistoria. Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*, 210–243.
- Kolehmainen, Pekka M. (2019): Konservatismiaallon alkulaineita. 1968 yhdysvaltalaisen konservatismiin vuotena. Teoksessa Maarit Leskelä-Kärki, Marika Ahonen & Niko Heikkilä (toim.), *Toivon ja raivon vuosi 1968*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki, 139–150.
- Kuhn, David Paul (2020): *The Hardhat Riot. Nixon, New York City, and the Dawn of the White Working-Class Revolution*. Oxford University Press, New York.
- Lahtinen, Jussi (2023): The Making of the Western Affluent Working Class. Class and Affluence Through Postwar Public Discussions and Academic Interpretations. Teoksessa Pertti Haapala, Minna Harjula & Heikki Kokko (toim.), *Experiencing Society and the Lived Welfare State*. Palgrave Studies in the History of Experience. Palgrave Macmillan, Cham, 255–277. https://doi.org/10.1007/978-3-031-21663-3_12.
- Linkon, Sherry Lee & Russo, John (2002): *Steeltown U.S.A. Work and Memory in Youngstown*. University Press of Kansas, Lawrence, Kansas.
- Lueg, Klarissa; Bager, Ann Starbæk & Lundholt, Marianne Wolff (2021): Introduction. What Counter-Narratives are? Dimensions and Levels of a Theory of Middle Range. Teoksessa Klarissa Lueg & Marianne Wolff Lundholt (toim.), *Routledge Handbook of Counter-Narratives*. Routledge, Milton Park, Abingdon-on-Thames, Oxfordshire, 17–29.
- Mäkelä, Mika & Enbom, Leena (2015): Ideaalit ja toteutus. Puu-Kallion saneeraus modernistisena projektina. *Yhdyskuntasuunnittelu 53 (4)*, 28–53.
- Marcus, Jonathan (1995): *The National Front and French Politics. The Resistible Rise of Jean-Marie Le Pen*. Macmillan Publishers, New York.
- Marttila, Jouko (2016): *Hillitty markkinatalous. Kokoomuksen ja SDP:n talouspoliittinen lähentyminen ja hallitusyhteistyö 1980-luvulla*. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Melin, Harri & Mamia, Tero (toim.) (2010): *Tapaus Voikkaa. Teollisuusyhteisö murroksessa*. Tampereen yliopiston Porin yksikön julkaisuja 4. Tampereen yliopisto, Porin yksikkö, Pori.
- Melin, Harri (2008): Mitä Voikkaa opetti? *Työpoliittinen Aikakauskirja 4/2008*, 35–43.

- Outinen, Sami (2015): *Sosiaalidemokraattien tie talouden ohjailusta markkina-reaktioiden ennakointiin. Työllisyys sosiaalidemokraattien politiikassa Suomessa 1975–1998*. Into, Helsinki.
- Piketty, Thomas (2020/2019): *Capital and Ideology [Capital et idéologie]*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Ramsden, Stefan (2017): *Working-Class Community in the Age of Affluence. Perspectives in Economic and Social History*. Routledge, Lontoo & New York.
- Reynolds, Andrew (2007): Suburbia. Teoksessa Robert E. Weir (toim.), *Class in America. An encyclopedia, volume 1–3*. Greenwood Press, Westport, Connecticut, 847–849.
- Rentoul, John (2020): Essex Man is 30 Years Old Today, and about to Start a New Life Somewhere Else. *Independent*, 7.10.2020. <https://www.independent.co.uk/voices/essex-man-margaret-thatcher-conservatives-labour-tony-blair-voters-b864291.html> (viitattu 26.4.2023).
- Rinehart, James W. (1971): Affluence and the Embourgeoisement of the Working Class. A Critical Look. *Social Problems* 2 (19), 149–162.
- Roberts, Ken (2020): Dealignment. Class in Britain and Class in British Sociology since 1945. *Societies* 10 (4), verkkoartikkeli. <https://www.mdpi.com/2075-4698/10/4/79/htm> (viitattu 26.4.2023).
- Saari, Juho (2010): Suomalainen konsensus. Korpilammen konferenssi (1977) käännekohtana. *Yhteiskuntapolitiikka* 75 (5), 469–487.
- Skeggs, Beverley (1997): *Formations of Class & Gender. Becoming Respectable*. Sage, Thousand Oaks.
- Skeggs, Beverley (2004): *Class, Self, Culture*. Routledge, Milton Park, Abingdon-on-Thames, Oxfordshire.
- Suomen virallinen tilasto 2018 (2018): *Työllisyys Ja Työttömyys 1959–2018*. Tilastokeskus, Helsinki. <http://www.stat.fi/til/tyti/2018/16/> (viitattu 25.4.2023).
- Tiihonen, Aino (2021): *The Mechanisms of Class-Party Ties among the Finnish Working-Class Voters in the 21st Century*. Tampereen yliopisto, Tampere.
- Tolonen, Tarja (2008): Yhteiskuntaluokka. Menneisyyden dinosauruksen luiden kolinaa? Teoksessa Tarja Tolonen (toim.), *Yhteiskuntaluokka ja sukupolvi*. Vastapaino, Tampere, 8–17.
- Trubek, Anne (toim.) (2018): *Voices from the Rust Belt*. Picador, Lontoo.
- Ushanov, Tommi (2015): *Hätä on tarpeen. Kulttuuripessimismin nousu 1965–2015*. Teos, Helsinki.
- Vihma, Antto (2021): *Nostalgia. Teoria ja käytäntö*. Teos, Helsinki.
- Virtanen, Aarni (2018): *Vennamo. Mies ja hänen puolueensa*. Art House, Helsinki.

- Weir, Robert E. (2007a): Harrington, Michael. Teoksessa Robert E. Weir (toim.), *Class in America. An encyclopedia, volume 1–3*. Greenwood Press, Westport, Connecticut, 343–344.
- Weir, Robert E. (2007b): Reagan Democrats. Teoksessa Robert E. Weir (toim.), *Class in America. An encyclopedia, volume 1–3*. Greenwood Press, Westport, Connecticut, 682–684.
- Weir, Robert E. (2007c): American Dream. Teoksessa Robert E. Weir (toim.), *Class in America. An encyclopedia, volume 1–3*. Greenwood Press, Westport, Connecticut, 23–25.

